

Rüstəm KAMAL – RƏSULOĞ

Filologiya elmləri doktoru, professor

Odlar Yurdu Universiteti

E-mail: kamalrustam@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.1.45>

ŞUŞA ƏDƏBİYYATIMIZDA “METEOROLOJİ MİF” KİMİ (“Şuşanın mifopoetikası”ndan)

Açar sözlər: Şuşa, meteorologiya, mif, semiotika, poeziya

SUMMARY

SHUSHA AS A "METEOROLOGICAL MYTH" IN OUR LITERATURE

Shrouded in myths from the moment of its foundation, the city of Shusha left its mark in the works of Azerbaijani writers, the Shusha weather was reflected in poetic lines. Shusha weather is not just a background against which the plot of the poetic story unfolds, it is its separate, inimitable character. Diverse atmospheric manifestations - cloudiness, fog, rain, snow are an important component of the city's portrait. For many poets, as a rule, fog and snow dominate the Shusha meteorological landscape - This is how a kind of “meteorological myth” of Shusha is formed.

Literary interest in this topic is due to the laws of the process of mythologizing the image of the city. The analysis of literary texts makes it possible to single out the mythosemiotic features of Shusha.

Key words: Shusha, meteorology, myth, semiotics, poetry.

РЕЗЮМЕ

ШУША КАК «МЕТЕОРОЛОГИЧЕСКИЙ МИФ» В НАШЕЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Окутанный мифами с момента основания, город Шуша оставил след в произведениях азербайджанских писателей, Шушинская погода отразилась в поэтических строках. Шушинская погода не просто фон, на котором разворачивается сюжет поэтического повествования, это – отдельный, неповторимый его персонаж. Многообразные атмосферные проявления – облачность, туман, дождь, снег являются важной составляющей портрета города. У многих поэтов доминантами шушинского метеорологического пейзажа выступают, как правило, туман и снег – так формируется своеобразный «метеорологический миф» Шушы.

Сотственно литературоведческий интерес к этой теме обусловлен закономерностями процесса мифологизации образа города. Анализ художественных текстов позволяет выделить мифосемиотические особенности Шушы.

Ключевые слова: Шуша, метеорология, миф, семиотика, поэзия.

Şuşa xalqımızın düşüncəsində yalnız bir şəhərin adı deyil, bir simvol mifdir. 270 il bundan öncə Pənahəli xan tərəfindən Qala kimi binası qoyulmuş və qəribədir ki, tez bir zamanda simvollaşa bilmişdir. Tarixi-mədəni və coğrafi yad-

daşımızda Təbriz, Gəncə, Naxçıvan, Bakı kimi, Şuşa da orta q mifoloji, metafizik məkanlar sırasına daxil olmuşdur. Rus ədəbiyyatşünası və semiotiki Y.M.Lotman qeyd edirdi ki, şəhərin çertyojdan, qazıntılardan fərqi ondadır ki, “bu (şəhər), canlı orqanizmdir. Elə ki onu anlamağa cəhd edirik, bu zaman şüurumuzda hansısa üstün strukturu – deyək ki, Puşkin Peterburqunu, “Tunc atlı” Peterburqunu, Dostoyevski Peterburqunu və yaxud zamanımızın Peterburqunu qururuq. Biz hansısa bir zaman nöqtəsini götürürük. Amma bu, prinsipcə reallığa adekvat olmur. Hətta şəhər müəyyən edilmiş ciddi hərbi plan üzrə tikilsə belə, reallıqda olduğu kimi həmişə özünə bərabər deyil. O, hansı baxış bucağından baxmağımızdan asılı olaraq dəyişir” (10).

Yaddaşımızda Şuşanın neçə obraz variantı mövcuddur: Vaqifin Şuşası, Üzeyir bəyin Şuşası, Xan qızının Şuşası. Şuşaya yalnız tarixi fəlsəfənin bir kateqoriyası kimi deyil, metafizik məkan kimi baxmalıyıq. Hava və iqlim yalnız meteoroloji araşdırmanın obyektı deyil, həm də ədəbi-bədii və tarixi refleksiya mövzudur. Azərbaycan ədəbiyyatında “meteoroloji kodu”nun öyrənilməsi bəzi geopoetik mətləblərə də aydınlıq gətirə bilər. Şuşa Azərbaycanın nadir şəhərlərindən biridir ki, onun semiosferasında – mənalar dünyasında landşaft – topoqrafik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, meteoroloji amillər də əhəmiyyətə malik olub, bu şəhərin “görünməzliyini görümlü” edir. Şuşanın havası və iqlimi XVIII əsrdən başlayaraq, Azərbaycanın və şəhər tarixinin mühüm bir obrazına çevrilir, “Şuşa mifi”nin əsas tərkib komponentlərindən biri də “meteoroloji kod” yer tutmağa başlayır. “Meteoroloji kod” deyəndə mövsümi və ya gündəlik atmosfer hallarını, iqlim hadisələrini nəzərdə tuturuq. Demək olar ki, bütün mətnlərdə Şuşa havasının əsrarəngizliyi, təkrarsızlığı qabardılır. Hava Şuşa semiosferasında gərəklı işarələrdən biridir. Şəhər peyzajının təsvirində cəlbedici üstünlüyə malikdir. Şuşa peyzajının və ya meteoroloji mifinin bütöv obrazı aşağıdakı amillərdən təşkil olunur: - havanın (buludlu, yağmurlu) dəyişkənliyi; - havanın ideal, yüksək xüsusiyyətə malik olması; - havanın pozitiv estetik xarakteri. Qarabağ xanlığının tarixindən bəhs edən əsərlərdə – “Qarabağnamələr”də Şuşanın iqlimi və havası haqqında geniş məlumatlar verilmir. “Qarabağnamə” müəllifləri yalnız hadisələrin mistik-macəra effektini gücləndirmək üçün bəzi meteosituasiaları istər-istəməz xatırlamalı olublar. Məsələn, Mirzə Adıgözəl bəy yazır: “Və çün o vaxtda yaz fəsli idi. Arazın suyu daşıb həddən ziyadə olmuşdu. İbrahim xan belə səlal gördü ki, əgər rus qoşunu ilə Qarabağ qoşunu gedib Xudafərin körpüsünü kəssələr, dəxi qoşun körpüdən keçməsə, qeyri yerdən keçmək məqbul olmaz. Bir-iki ay təxir olar” (6). Əlbəttə, tarixi salnamədə peyzaj motivinin qabardılmasına ilk növbədə janrın tələbləri imkan vermirdi. Tarixdən məlumdur ki, Ağa Məhəmməd şah Qacara Şuşanın təslim olmasının bir səbəbi də 1797-ci ildə Qarabağda baş verən quraqlıq və əhalinin dəhşətli aclığı olmuşdur. “Əhalinin çoxu bir tikə çörəkdən ötrü Şəki, Şirvan, Qaradağ və başqa yerlərə dağılıb, pis vəziyyətə düşmüşdülər.

Qarabağda o qədər adam qalmamışdı ki, Şuşa qalasını saxlaya bilsin” (6). İnsafən, “Qarabağnamə” müəlliflərində bu quraqlıq hiperbolik üslubda qeyd olunur. Quraqlığın miqyası o dərəcəyə çatır ki, “dənli bitkilər gözəllərin mişk iyli xallarından da əziz tutulurdu”. Salmaməçi gürcülərin Qacar ordusu tərəfindən qəfil yaxalanmasını da hava şəraiti ilə əlaqələndirir: “Təsadüfən o gün hava tüstü və tozdan elə tutuldu ki, adamlar bir-birini görə bilmirdilər. Mustafa xan öz qoşunu ilə qabağa yeridi. Qızılbaşlar yolu tanımadıqlarından nəhəng dağın üstündən aşdılar. Hava buluddan və tozdan təmizlənən kimi valinin əsgərləri gördülər ki, qızılbaşlar şəhərin yuxarı hissəsindən keçib onların arxasını kəsmişdir. Axırda çarəsiz qalıb geri qayıtdı və İraklı xan öz imarətinə gəlməyə imkan tapmadı” (7). Mirzə Adıgözəl bəy də Qacarin Tiflisə hücumunu təsvir edərkən həmin “meteo situasiya”-nı vacib süjet hadisəsi kimi təhkiyəyə daxil edir. Janrın fəlsəfəsinə uyğun olaraq, salnamədə tarixi hadisə ilə təbiət hadisəsi uzlaşdırılır. “Birisə dəxi zəxmdar olub gün məğribə yetişib, hava artıq soyuq oldu. Ramazan və orucluq ayı idi. Yer dəxi qar idi. Çox məğşuş oldular ki, soyuğun çoxluğundan əlləri iş tutmaq müşkül idi. Naçar həmin yerdə bir kiçik dağın üstə qarın içində yerbəyerdən tökülüb, yüklərini açdılar və sübhə kimi burada qalıb, sübh tezdən köçmək binası etdilər ki, dala qayıtsınlar”.

Əhməd bəy Cavanşirin də “Qarabağnamə”si salnamə silsiləsində yeganə əsərdir ki, Şuşanın metaforik obrazına rast gəlirik. Nostalji duyğular necə güc gəlibsə, Əhməd bəy Cavanşir “Qarabağ xanlığının 1717-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair” adlı tarixi oçerkində Qacarin ölümündən bəhs etdiyi yerdə təhkiyəsini birdən dayandırır, Şuşanın landşaftı və təbiəti haqqında lirik ricətlərini oxucularla bölüşür. Bu şəhərin landşaft obrazı da, meteoroloji obrazı da ona şəcərə tarixinin unudulmaz xatirəsi kimi maraqlı, xanlığın şərəfli və faciəli tarixi qədər vacib və sirli idi. “Ağa Məhəmməd xanın pişxidməti öz hökmdarının yataq otağına qayıdana qədər Şuşanın mənzərəsinə bir nəzər salaq, onu tarixi və topoqrafik cəhətlərdən təsvir etməyə çalışsaq. Dumanlı havada şəhərin hər hansı bir yerindən şimala, şimal-şərqə və şimal-qərbə nəzər salan adam belə gözəl bir mənzərədən valeh olur: burula-burula qalxan dumanlar və qara buludlar gah Qarabağ dağlarının qara zirvələrini və ağaran Qafqaz dağlarını dövr eyləyərək onların başına dolanır və onlara toxunub dağılır, gah da anlığa onların qabağını örtür. Bu gözəl mənzərə Krım yarımadasına gəmidən tamaşa etmiş olan bir müşahidəçiyə onun gördüyü mənzərəni xatırladır. Fırtınalı gündə daim köpüklənib coşan ağ ləpələr sanki gəmini öz ağuşunda sıxıb əzmək istəyirmiş kimi, gah üfuku görməyə imkan vermir, gah da gəmini göylərə qaldırır və Ayıdağ, Çatır-dağ və Krım yarımadasının başqa zirvələri göz önündə canlanır. Şimal-şərq tərəfdəki qayalı dağlar öz kənar çıxıntı və bürcləri ilə taclı başını qürurla yüksəldən əfsanəvi nəhəngləri xatırladır” (1).

Məlum hərbi-siyasi, iqtisadi səbəblər, ədəbi-bədii sistemdə janr üzündən XVIII əsr Azərbaycan poeziyasında Şuşa peyzajına o qədər də ciddi diqqət yetirilmir. Təbiət təsvirlərinin yer aldığı epik janrlara tələbat azalır, lirik janrların (qəzəl, müxəmməs, gözəlləmə) funksionallığı genişlənir. Yeri gəlmişkən, bir cəhəti vurğulamaq istərdik: maarifçi-realist nəsrimizdən fərqli olaraq, poeziyamızda və lirik nəsrimizdə qış arxetipi neqativ mənə daşımır. “Duman”dan sonra Şuşanın “meteoroloji mifi”ni yaşadan təbiət hadisələrindən biri də qardır. “Qarın dizə qədər yağması” motivi ədəbiyyatımızın “Şuşa mətni” üçün səciyyəvi haldır – Molla Pənah Vaqifdən İlyas Əfəndiyevə qədər, demək olar ki, Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri Şuşanın qış günlərini, qış gecələrini təsvir etmək üçün bu motivdən istifadə etmişlər. Molla Pənah Vaqifin qoşmasında təsvirə baxaq: Ay ağalar, sizə bir ərz eyləyim: Bu gün qar yağıbdir, dizə çıxıbdir. Bir gözəlin həsrətini çəkərdim, Təzə-təzə gəlib bizə çıxıbdir (8).

Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin “Xan qızı Gülsənubərlə tarzən Sadıqcanın nağılı”nda bir cümləyə diqqət yetirək: “Hacılar da dizə qədər örtülü olan uzun qış gecələrində bir-birinə qonaq gedib, “Şahnamə”dən, Sədinin macərəli həyatından, qadınları günahlarını öyrənib yazma cəhdindən söhbət edirdilər” (12).

“Şuşa qarı” arxetip kimi “yuxu mətni”ndə də iştirak edir. Görkəmli şair, publisist, tərcüməçi İntiqam Qasımzadə 29 il sonra Şuşa səfəri ilə bağlı qələmə aldığı “Şuşanın dolayları” adlı son dərəcə maraqlı və poetik məqaləsində bir yuxusunu yada salır: “İkinci yuxudan sonra yuxuda gördüm ki, babamın ömrümdə olmadığım, uşaq vaxtı yalnız uçuq divarlarını gördüyüm evində xəstə yatıram, səhər tezdən ayılmışam, bir yüngüllük hiss edirəm canımda, bədənim də bumbuzdur. Əynimdə yataq paltarları, durub pəncərəyə yaxınlaşdım. Hər tərəf süd kimi ağappaq idi, möhkəm qar yağmışdı. Armud ağacı da büsbütün qara bürünmüşdü, ürəyim armud istədi. Yadıma düşdü ki, anam deyərdi: “Daşarmudu ilk qar yağanda yığıb yeyərlər; onda şipşirin, həm də sulu olur. Uşaqılıqda biz səhər-səhər gedərdik ağacın altına, görərdik ki, qarda çoxlu çuxurlar var; tökülən dəymiş armudların çuxurlarıydı – əlimizi o çuxurlara salıb yığardıq armudları”... Mən də qarını açıb həyətə çıxdım. Anam tez üzünü görmədiyim babamın kürkünü gətirib çiyinə atdı. Armud ağacının altına getdim; həqiqətən də, qarda xeyli çuxur vardı. Əyildim, bir-bir bu çuxurlardakı armudları yığmağa başladım. Elə bu vaxt ayıldım; bumbuz idim. Başımın ağrısı da keçib getmişdi. Canımda bir yüngüllük hiss edirdim...” (11).

Qarlı hava Şuşa tarixinin və peyzajının ən yaddaqalan hadisəsidir. Belə qarlı havalardan biri məhz Vaqif məqbərəsinin açılışı günündə baş verir. Bu gün də həmin hadisənin ağıl-qaralı kino və fotokadrlarına baxanda həmin hadisə Şuşaya qar yağması fonunda insanda fərqli ovqat yaradır. Xalq şairi Nəriman Həsənzadə bu münasibətlə “Xarıbülbul” poemasını yazır. Çünki həmin gün Şuşaya qarın yağmasında mistik bir işarənin olmasına inanır. Qarın belə yağdığını

görməmişdim, qarda belə “sel” axını görməmişdim. Qar töküdü Göy Yer üstə, – varaq üstə dodaq üstə, şeir üstə, kirpik üstə, eynək üstə... Çiçək, çiçək, çiçək üstə! Hava qarala bilmirdi, Qarabağda ağ gecəydi, Allah, Allah, o necəydi?! Şuşa sanki heykəl idi, qar altında hərəməz bir qartopuyduq, qarlı alqışlar altında. Molla Pənah şairlərin yaşdıydı, Şuşalılar Şuşadaydı (3).

Duman Şuşanın havası və landşaftı üçün səciyyəvi gündəlik təbiət hadisəsidir. Xan Şuşinskinin oxuduğu mahnının ilk misrası “Şuşanın dağları başı dumanlı” yaddaşımızda həmin hava ovqatına kökləyir. Məhz duman şəhərin metaforik obrazını yaratmağa qadirdir.

Təsadüfi deyil ki, Əhməd bəy Cavanşir dumanlı Şuşanı qaynayan mis qazana bənzədir. “Cənub tərəfdən, Kirs dağından Şuşaya bir nəzər saldıqda ətləklərində bu şəhərin yerləşdiyi alınmaz qaya ilə şəhərin yarım dairəvi görünüşü duman arasından, içərisində maye qaynadıldığına görə buxarlanan nəhəng mis qazanı xatırladır” (1). Bütün bədii mətnlərdə duman Şuşanın əsas atributudur. Elçinin hekayələrindən biri “Şuşaya duman gəlib” adlanır. Ə. Haqverdiyev “Uca dağlar başında” hekayəsində Şuşanın meteoroloji təqdimatını “duman” ilə başlayır: “Şəhər tamam qışı və baharın yarısını qara, dumana bürünmüş keçirib; axırda bu qara çadırşəbi atıb gözəl bir nazənin sənəmtək surətinin parıltısını aləmə salıb, tamam yay istirahəti arzusunda olan isti yerlər əhalisini öz ağışına alır” (2). Şairlər şəhərin gözəlliyini vurğulamaq üçün daim duman motivinə müraciət edirlər. “Duman” motivi sanki şairə, yazıçıya poetik fiqurların (metafora, təşbeh, epitet və s.) fəal işlənməsinə geniş imkanlar verir. Vaxtilə Xalq şairi Fikrət Qoca Şuşa dumanını belə görmüşdü:

Dumandan sıyrılib qalxır qayalar,
Dumandan tökülüb qalır çiçəklər (9).

Şuşanın səmimi peyzaj obrazlarından biri Xalq şairi Mirvarid Dilbazinin “Şuşa” şeirində (1958) şəhərin “duman məqamı” ardıcılıqla təqdim edilir:

Ağ duman bürüdü dərəni, dağı,
Gizləndi dağların gözəli Şuşa!
Meh vurub uçurdu o ağ duvağı,
Göründü şairin öz eli Şuşa!

Buludlar dayanıb qabaq-qabağa,
Şimşək alovunu çəkəndə dağa,
Çökən qaranlığı bağçaya, bağa
Nə gözəl dağıtdı yaz yeli, Şuşa! (9).

Xalq şairi Nəbi Xəzri “Vaqifi gördüm” şeirində “duman”ı Şuşanın vacib peyzaj elementi kimi poetik mətnin strukturuna daxil etməli olur:

Qalxır Daşaltıdan sərin dumanlar,
Səhər... Cıdır düzü, Şuşa dağları (9).

Ə.Haqqverdiyev Şuşanın havasını uşaq qəlbinə bənzədirdi: "...havası məsum uşaq qəlbitək ipək" (2). Maraqlıdır ki, 1947-ci ildə Şuşanın havası xalq şairi Rəsul Rzada da oxşar metaforik təəssürat yaratmışdı:

Burda hava körpə uşaq kimidir,
Gah tutulur, gah ağlayır, gah gülür.
Burda səhər buludların döşündən
Qayalara qızılgüllər tökülür.
Göylərində at oynadır şimşəklər,
Bir an olur gur yağışı, dolusu.
Əlvan çiçək xalıları yamacda,
Baş qaldırır nərgiz, gözü dolu su (9).

Bu şəhərin qarı da, yağışı, dumanı da onun poetik-simvolik obrazını dəyişir. Yalnız insan deyil, bu zaman bütövlükdə şəhər "katarsis" keçirir. İnsan da, şəhər də Tanrıya bir az yaxın olur.

Gecə ağ yağışda durulanıbdı,
Gecə dağ mehində qurulanıbdı.
Daranıb, bələnib işıqlarına,
Taxıb qarmağını göy tağlarına
Bir çılçıraq şəhər, bir qəndil şəhər,
Hər evi bir qızıl qərənfil şəhər (4).

Bu qısa "meteoroloji" təhlildən göründüyü kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında Şuşanın havası fiziki kateqoriyalıqdan çıxıb, metafizik məna kəsb edir. Bu, həm də onun mistik aurasını anlamağa imkan verir...

ƏDƏBİYYAT

1. Əhməd bəy Cavanşir. Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair (1747-ci ildən 1805-ci ilə qədər) // Qarabağnamələr. Bakı: Yazıçı, 1989, s.157-190.
2. Haqqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı: "Lider nəşriyyat", 2005, s.220-229.
3. Həsənzadə N. "Xarı bülbül" (Şuşada şeir axşamı) // Həsənzadə N. Seçilmiş əsərləri. 7 cildə. Poemalar. 2-ci cild. Bakı: "Prometey", 2010, s.387-394
4. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild. Bakı: "Lider nəşriyyat", 2004, 224 s.
5. Mir Mehdi Xəzani. Kitabı-tarixi-Qarabağ // Qarabağnamələr, II kitab. Bakı, Yazıçı, 1991, 201 s.
6. Mirzə Adıgözəlbəy. Qarabağnamə // Qarabağnamələr, I kitab. Bakı, Yazıçı, 1989, 4-102 s.
7. Mirzə Yusif (Nersevov) Qarabaği. Tarixçi-safı // Qarabağnamələr, II kitab. Bakı, Yazıçı, 1991, s.94-204.
8. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (şeirlər). Bakı: Yazıçı, 1988, 192 s.
9. Şuşa nəğmələri. I cild. Bakı: "Şuşa" nəşriyyatı, 2001.
10. Город и время: Интервью с Ю.М.Лотманом // Метафизика Петербурга. СПб., 1993.
11. İntiqam Qasımzadə. Şuşanın dolayları // "Azərbaycan" jurnalı.-2021.- №6-7
12. İlyas Əfəndiyev. Xanqızı Gülsənubərlə tarzən Sadıqcanın nağılı // Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, I cild. Bakı: "Avrasiya-press", 2005, 280 s.

